

KINGA BACEWICZ

Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE

ORCID: 0000-0002-5890-3929

kingabac@gmail.com

Oligarchia a wybory parlamentarne w Republice Mołdawii w 2019 r.

Oligarchy and parliamentary elections
in the Republic of Moldova in 2019

Słowa kluczowe:

oligarchia, Republika
Mołdawii, wybory, Vlad
Plahotniuc, Igor Dodon

Keywords:

oligarchy, Republic of
Moldova, elections, Vlad
Plahotniuc, Igor Dodon

Oligarchy and parliamentary elections in the Republic of Moldova in 2019

Parliamentary elections in the Republic of Moldova were held on 24 February 2019. According to domestic and international observers, the election results did not reflect the real preferences of Moldovan voters. This assessment was a result of numerous violations (such as buying votes and abusing administrative resources) and political manipulation made by Moldovan oligarchs and political parties, subordinated to the oligarchs. In this situation, establishing a majority government was impossible, leading to a temporary period of dual power. The political deadlock was finally broken by the unanimous efforts of the Russian Federation, the United States and the European Union. The international intervention deprived Vlad Plahotniuc of his hegemonic political influence. The oligarch left Moldova and the power in the country was taken over by a new coalition government composed of the socialists and the opposition bloc ACUM. However, this change did not lead to the democratisation of Moldovan political life. After only a few months, the role of the political hegemon was taken by the pro-Russian president Igor Dodon. Therefore, the postulate of the deoligarchisation of Moldova, which was used for several months by national and foreign media, only served to change the person in the position of the main political leader.

Wprowadzenie i rozważania definicyjne

Celem niniejszego artykułu jest analiza wpływu najważniejszych mołdawskich oligarchów na wybory parlamentarne w Republice Mołdawii w 2019 r. oraz głównych mechanizmów wdrożonych do procesu wyborczego w celu realizacji oligarchicznych interesów. Wybrany przeze mnie problem badawczy to zagadnienie z zakresu nauk o polityce i studiów wschodnich, poszerzające wiedzę na temat oligarchii w obszarze postradzieckim. Uwzględniam również w tekście znaczenie aktywności politycznej mołdawskich oligarchów dla środowiska zewnętrznego – szczególnie przestrzeni postsowieckiej oraz procesów integracyjnych w Europie. Ze względu na bliskość czasową omawianych wydarzeń jest to również jedno z pierwszych opracowań naukowych na temat wpływów oligarchatu w Republice Mołdawii w ostatniej dekadzie.

Analiza przeprowadzona została w oparciu o różnego rodzaju materiały źródłowe i publikacje. Szczególnie pomocne okazały się teksty naukowe, analizy Ośrodka Studiów Wschodnich, doniesienia z mołdawskiej i zagranicznej prasy oraz raporty międzynarodowych i krajowych misji obserwacyjnych¹. Posłużyłam się również m.in. metodami obserwacji

- 1 *International Election Observation Mission to Moldova. Parliamentary Elections of 24 February 2019. Final report*, European Network of Election Monitoring Organizations, April 2019: <<http://enemo.eu/uploads/file-manager/Enemofinal-reportMoldova2019ENG.pdf>> [dostęp: 2 VI 2021]; *IRI Moldova International Election Observation Mission. Final report*, International Republican Institute, February 2019: <https://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_eom_final_report.pdf> [dostęp: 2 VI 2021]; *Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Needs Assessment Mission report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 30 VII 2018: <<https://www.osce.org/odihr/elections/389345?download=true>> [dostęp: 2 VI 2021]; *ODIHR Elections Observation Mission. Republic of Moldova, parliamentary elections, 24 February 2019. Interim report (15 January – 4 February 2019)*, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 8 II 2019: <<https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/410996/>> [dostęp: 2 VI 2021]; *Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Elections Observation Mission final report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 22 V 2019: <<https://www.osce.org/files/f/documents/8/a/420452.pdf>> [dostęp: 2 VI 2021]; *International Election Observation Mission. Republic of Moldova – parliamentary elections, 24 February 2019. Statement of preliminary findings and conclusions. Preliminary*

uczestniczącej² i analizy instytucjonalno-prawnej, a także analizą wpływu mołdawskich oligarchów na proces wyborczy oraz systemowymi badaniami przemian wewnętrznych.

Za punkt wyjścia przyjęłam pojęcie *oligarchia* zdefiniowane przez Arystotelesa w *Polityce*: „[...] oligarchia jest ustrojem zwyrodniałym; występującym gdy władza w państwie znajduje się w rękach nielicznej grupy osób posiadających majątki; oligarchia rządzi zatem dla korzyści bogatych i z bogactwa robi podstawę do wymiaru zaszczytów”³. Przytoczona definicja znajduje również zastosowanie w przypadku systemu politycznego Republiki Mołdawii na początku 2019 r., zwłaszcza w trakcie kampanii wyborczej przed wyborami parlamentarnymi. Uzasadniam to założenie poprzez prezentację sylwetek głównych aktorów mołdawskiej sceny

conclusions, European Parliament, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Organization for Security and Co-operation in Europe Parliamentary Assembly, 10 IV 2019: <<https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/412346?download=true/>> [dostęp: 2 VI 2021]; *Republic of Moldova. Presidential election 30 October and 13 November 2016. OSCE/ODIHR Elections Observation Mission final report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 15 II 2017: <<https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/300016?download=true/>> [dostęp: 2 VI 2021]; *Observation Mission for the parliamentary elections of 24 February 2019. Final report*, Promo-Lex, Chisinau 2019: <[- 2 Wykorzystanie tej metody możliwe było dzięki udziałowi autorki w siedmiotygodniowej misji obserwacyjnej Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE w trakcie mołdawskich wyborów parlamentarnych w 2019 r. Pozwoliło to na uzupełnienie bazy artykułu o dodatkowe źródła i materiały fotograficzne.
- 3 Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, \[w:\] tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 1, Warszawa 2003, s. 63.](https://promolex.md/wp-content/uploads/2019/04/Raportul_final_alegeri_parlamentare_2019_Eng.pdf?__cf_chl_jschl_tk__=25ff30614d196beffcc5dcd9boaf7b9633500801-1623836187-0-AVQ71ZiRuXhXyWz3Vu9KxgrMRrBnl31CI4ONkCGTuZl25rO-10fqg6lxbb29AWHVz3QGXFrvohJ-M_rGFupQBw1aZs-9V-Dstgtcx4Eol65ZpbD-qyv2eyx9t10KWQ6BPSlhGY-OaOu6-L5KzsuWaRL3lFS-kdbDceOYfhisAX7LswgJZzd8xg_pIzeO1Xg4LEdiL27F1sVhQa8xQfgNjzSi9a4f_3LdQHsOsqc-nmZUIL3ffppVE7F5jxYbnBmY4Lkfr5Bkoliirgwu-sARCZRqa2h8v3lYIAL6tJdF43hQyPI5h8J_XslKw5hy-zgGPY4krhg6k6wIjKOGYjVTFJaD8W-OljTcme4FNmSAVOOSoc82x2jQpdQ1hZQCK7Kx8g1Bd_vTUpzqGxGr_ybd4t8NU5LWg60ZkqZpJuYSj5NompD5SvWaL-o7pXLDy9alcaWuenX2OCSJwo_eTepogHHVgqYsfeFfutgKpvU2GZKYXwise-fr2VSBLLInO9nM_monovLmPnvie5DFSSBWPITXVXYZLg4JyeiVeifd7szfSxC_ohl2hDSPmsy7YKrQ5VcQ> [dostęp: 2 VI 2021].</p>
</div>
<div data-bbox=)

politycznej, ich wzajemnych zależności oraz mechanizmów implementowanych do procesu wyborczego. Staram się udowodnić nie tylko funkcjonowanie w analizowanym okresie oligarchicznych rządów wywierających wpływ na przebieg i wynik wyborów parlamentarnych, ale także istnienie zjawiska oligarchizacji procesu wyborczego.

Słownik języka polskiego PWN definiuje pojęcie *oligarchizacja* jako „stopniowe przejmowanie władzy w państwie przez niewielką grupę osób wywodzącą się z warstw uprzywilejowanych”⁴. Analogicznie zatem *oligarchizacja procesu wyborczego* może być rozumiana jako stopniowe, rzutu-jące na ostateczne wyniki głosowania przejmowanie wpływu nad procesem wyborczym przez niewielką grupę osób wywodzącą się z warstw uprzywilejowanych.

1. Układ sił między najbardziej wpływowymi mołdawskimi oligarchami na początku 2019 r.

W 2019 r. ze zjawiskiem mołdawskiej oligarchii nieodzownie wiązała się postać Władysław Plahotniuc (ur. 1966) – przywódcy Demokratycznej Partii Mołdawii (PDM), którego majątek stanowił równowartość niemal jednej trzeciej budżetu państwa⁵. Oficjalnie wzbogacił się na eksporcie wina do Rosji oraz przy tworzeniu mołdawsko-amerykańskiego funduszu inwestycyjnego. Liczne śledztwa dziennikarskie dowodziły jednak, że w rzeczywistości źródłem jego fortuny było sutenerstwo i handel ludźmi. W zdobywaniu pieniędzy i wpływów pomogła też Plahotniucowi bliska znajomość z Władimirem Voroninem, przywódcą Partii Komunistów Republiki Mołdawii (PCR) i prezydentem Mołdawii w latach 2001–2009, oraz z jego synem Olegiem. W jego biografii widoczny jest zatem typowy dla krajów

- 4 *Oligarchizacja*, „Słownik Języka Polskiego PWN” [online, dostęp: 17 III 2019]: <<http://sjp.pwn.pl/szukaj/oligarchizacja.html>>. Por. W. Konończuk, D. Cenușa, K. Kakachia, *Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms*, Centre for European Policy Studies, The Institute for Economic Research and Policy Consulting, The Expert-Group, Reformatics, 24 V 2017: <http://gip.ge/wp-content/uploads/2017/07/Oligarchs_14-June_FINAL_O.pdf> [dostęp: 18 IV 2021].
- 5 K. Całus, *Moldawia: od pluralizmu oligarchicznego do hegemonii Plahotniuca*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 11 IV 2016 (Komentarze OSW, 208): <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2016-04-11/moldawia-od-pluralizmu-oligarchicznego-do-hegemonii/>> [dostęp: 8 VIII 2019].

postsowieckich (szczególnie Rosji) model zdobywania pozycji oligarchicznej: poprzez bliskie relacje z przedstawicielami aparatu władzy reprezentującymi elitę polityczną sprzed upadku ZSRR biznesmeni bogaci się na niejasnej prywatyzacji majątku państwowego oraz przejmowaniu dochodowych przedsiębiorstw prywatnych⁶. Plahotniucowi znajomości tego rodzaju pomogły w uzyskaniu kierowniczego stanowiska w spółce naftowej Petro Moldova oraz funkcji wiceprzewodniczącego rady nadzorczej pierwszego komercyjnego banku Mołdawii – Viktoriabanku⁷.

Na kolejnym etapie realizacji tego modelu zaangażowanie w politykę staje się wręcz nieuniknione. Z jednej strony olbrzymi majątek dostarcza bowiem środków, które pozwalają na sfinansowanie kampanii politycznej, z drugiej zaś wymaga ochrony poprzez uzyskanie wpływów politycznych. W przypadku Plahotniuca dogodne warunki do wkroczenia na scenę polityczną stworzył w 2009 r. kryzys poparcia dla rządzącej przez osiem lat partii komunistycznej. Oligarcha odsunął się wówczas od obozu komunistów i wystartował w wyborach parlamentarnych z listy niewielkiej centrolewicowej i nominalnie proeuropejskiej PDM⁸.

W ciągu pięciu lat dzięki finansowemu wsparciu Plahotniuca PDM stała się jedną z głównych sił politycznych w kraju, a na początku 2019 r. oligarcha sprawował już niepodzielną kontrolę nad wymiarem sprawiedliwości, instytucjami antykorupcyjnymi i ponad połową parlamentarzystów⁹. W jego ręku znajdowało się również 80 proc. mołdawskich mediów. Największą siłą Plahotniuca była jednak polityka klientelizmu i budowany

6 B. Zdaniuk, *Praktyka rządów prozachodniej koalicji w Republice Mołdawii po rewolucji „twitterowej” 2009 roku*, [w:] *Między historią polityczną a historią społeczną*, red. J. Gołota, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Pułtusk i in. 2014, s. 220–221.

7 Z. Parafianowicz, M. Potocki, *Vladimir Plahotniuc. Ballada o człowieku, który ukradł państwo*, „Dziennik Gazeta Prawna” [online], 28 X 2016 [dostęp: 10 IX 2019]: <<https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/988366,moldawia-vladimir-plahotniuc-czlowiek-ktory-ukradl-panstwo.html/>>.

8 A. Burakowski i in., *Europeizacja partii politycznych i grup interesu w wybranych krajach Partnerstwa Wschodniego i kandydujących do Unii Europejskiej*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015, s. 106–108.

9 W gronie 101 posłów znajdowało się wówczas 42 członków PDM, a znaczna część pozostałych parlamentarzystów podporządkowana była interesom Plahotniuca.

przez lata układ powiązań klanowych, tworzony poprzez obsadzanie swoimi ludźmi strategicznych stanowisk państwowych i ekonomicznych¹⁰.

Drugą z najbardziej wpływowych osób w państwie był w 2019 r. Igor Dodon (ur. 1975) – prezydent i nieoficjalny lider prorosyjskiej Partii Socjalistów Republiki Mołdawii (PSRM). Początek jego kariery politycznej, podobnie jak w przypadku Plahotniuca, związany był z PCRM i Vladimirem Voroninem. W okresie przynależności do partii komunistycznej pełnił funkcję wiceministra gospodarki, a następnie wicepremiera. Na fali powszechnego spadku poparcia dla rządu w 2011 r. opuścił jednak ugrupowanie i wstąpił do PSRM. Trzy lata później pod przywództwem Dodona socjaliści zdobyli największą liczbę mandatów w wyborach parlamentarnych. Kolejnym sukcesem w jego karierze politycznej okazał się start w wyborach prezydenckich w 2016 r. Zwycięstwo w drugiej turze nad proeuropejską Maią Sandu przyniosły Dodonowi: konsekwentne kierowanie wystąpieniem do prorosyjskiej części elektoratu, poparcie Władimira Putina oraz potężne zastrzyki gotówki dostarczane partii socjalistów z Rosji.

Liczne dowody wskazują, że kontakty z Rosją były również źródłem prywatnego majątku Dodona. Pełniąc funkcję ministra gospodarki, miał się wzbogacić na wydawaniu specjalnych zezwoleń w obszarze prowadzonej z tym krajem wymiany handlowej. W 2009 r. dotyczyło to grupy mołdawskich producentów żywności (tzw. mafii mięsnej), a dwa lata później – tzw. zielonego korytarza, który umożliwiał firmie Mołdawski Standard eksportowanie produktów na rosyjski rynek pomimo nałożonego przez Moskwę embarga na mołdawskie alkohole¹¹.

Socjaliści i Dodon podkreślali korzyści ze współpracy z Federacją Rosyjską także podczas kampanii wyborczej w 2019 r. Podobnie jak członkowie PSRM, głowa państwa postulowała rozwiązanie sprawy Naddniestrza drogą federalizacji Mołdawii oraz przezwycięzenie kryzysu gospodarczego poprzez przyłączenie się do Unii Euroazjatyckiej. Oficjalnie bezpartyjny prezydent liczył na reelekcję w 2020 r., więc sam nie mógł wziąć udziału

10 K. Całus, *Mołdawia: od pluralizmu...*

11 M. Rață, *Money, businesses and interests of Igor Dodon and „crucial” alliances of PD-PSRM, „Anticoruptie”* [online], 16 X 2016 [dostęp: 17 IX 2019]: <<https://anticoruptie.md/en/elections-2016/money-businesses-and-interests-of-igor-dodon-and-crucial-alliances-of-pd-psrm/>>.

w wyborach parlamentarnych. Był jednak głównym aktorem politycznym mobilizującym elektorat PSRM, a jego popularność spychała kandydującą z pierwszego miejsca na liście socjalistów Zinaidę Greceanii na dalszy plan. Intensywna aktywność Dodona podczas kampanii wyborczej w lutym 2019 r. wzbudzała sprzeciw pozostałych ugrupowań, szczególnie PDM Plahotniuca.

Dwie największe partie mołdawskiej sceny politycznej nie były jedynymi, które odpowiadały za oligarchizację procesu wyborczego. Podobnie działała w kampanii populistyczna partia ȘOR, założona przez biznesmena Ilana Șora (ur. 1987). Ambicjom politycznym młodego oligarchy sprzyjał odziedziczony w 2005 r. po śmierci ojca majątek, wraz z którym przejął: kierownictwo nad dochodową firmą Dufremol oraz stanowiska prezesa Banca de Economii i członka rady administracyjnej Międzynarodowego Portu Lotniczego w Kiszyniowie. W czerwcu 2015 r. został natomiast wybrany na burmistrza Orgiejowa (rum. Orhei), średniej wielkości miasta w centralnej części kraju.

Podczas kampanii wyborczej toczyło się przeciwko Șorowi śledztwo, w którym postawiono mu zarzut udziału w tzw. kradzieży miliarda. Chodziło o wyprowadzenie w 2014 r. z trzech mołdawskich banków ok. 1 mld dol. celem sfinansowania kredytów dla firm, które później okazały się niewypłacalne. Kredytobiorcy przenosili pieniądze do kolejnych spółek zarejestrowanych w rajach podatkowych, a sami ogłaszali upadłość. Brak możliwości odzyskania tych środków spowodował, że największe banki w kraju zaczęły tracić płynność finansową. By ratować system bankowy, Narodowy Bank Mołdawii musiał sięgnąć po setki milionów euro z rezerw walutowych, a rząd wyemitował obligacje skarbowe warte ok. 700 mld dol. Konsekwencją był niemal trzykrotny wzrost długu publicznego w ciągu zaledwie dwóch lat. Wiele faktów wskazywało, że niewypłacalne firmy powiązane były z najbogatszymi osobami w kraju, m.in. Vladem Plahotniucem i Ilanem Șorem¹².

W obliczu przedłużającego się postępowania sądowego w 2019 r. Ilan Șor nadal przebywał na wolności i prowadził aktywne przygotowania do wyborów parlamentarnych. Nie przeszkodził mu w tym również wydany rok wcześniej wyrok sądu w Kiszyniowie skazujący go na siedem i pół roku pozbawienia wolności; odwołanie do wyższej instancji skutecznie odwlekło realizację orzeczenia. Mołdawskie media donosiły wówczas, że pomógł w tym biznesmenowi nieoficjalny układ z kontrolującym krajowy wymiar

12 K. Całus, *Państwo niedokończone. 25 lat mołdawskiej niepodległości*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2016 (Prace OSW, 59), s. 48.

sprawiedliwości Plahotniucem¹³. Şor ubiegał się o miejsce w parlamencie z krajowej listy własnej partii, a równocześnie – na co pozwalał system wyborczy – z jednomandatowego okręgu w rejonie Orgiejów. Zdobywanie immunitetu poselskiego oznaczało dla oligarchy odłożenie wyegzekwowania wyroku o kolejne pięć lat.

Ilan Şor nigdy nie ukrywał, że działalność partii i rozwój infrastruktury w Orgiejowie finansowane są głównie z jego prywatnych pieniędzy. W ciągu trzech lat miasto stało się symbolem udanej rewitalizacji i mołdawskiej europeizacji: odnowiono drogi i chodniki, zadbano o pełne oświetlenie ulic, wprowadzono bezpłatny transport publiczny, a nawet ogrzewane chodniki w centrum. W 2018 r. za pieniądze oligarchy powstał też Orheiland – bezpłatny park rozrywki o powierzchni ponad 20 tys. m kw.¹⁴ Inwestycja rozślawiła oligarchę w kraju bardziej niż skandal wywołany oskarżeniami o malwersacje finansowe. To właśnie na rewitalizacji miasta oparł on swoją strategię wyborczą, przyjmując jako hasło kampanii slogan: „Wszędzie może być jak w Orgiejowie”. Wśród wyborców z tego regionu panowała więc wówczas opinia, że wszyscy politycy kradną, ale Ilan Şor jako jedyny potrafi podzielić się swoim majątkiem z ludźmi¹⁵.

Trzy zarysowane powyżej sylwetki oligarchów łączy wiele wspólnych cech: m.in. pozyskiwanie dochodów z niejasnych źródeł, podejrzania o malwersacje finansowe i korupcję, pozyskiwanie wpływów politycznych dzięki bliskiej relacji z aparatem władzy i rozszerzanie ich poprzez tworzenie powiązań klanowych oraz partii wodzowskich, których głównym celem jest ochrona uzyskanych wpływów i nielegalnych źródeł dochodu. Ugrupowania te mają charakter mocno scentralizowany, a prywatne dochody liderów stanowią jedne z podstawowych źródeł ich finansowania. Wszystkie te biograficzne zbieżności doprowadziły do skrzyżowania się interesów Plahotniuca, Dodona i Şora oraz wytworzenia pomiędzy nimi układu wzajemnych zależności.

Rywalizacja między Plahotniucem i Dodonem przez długi czas przynosiła korzyści obu oligarchom. Skrajnie niepopularny w mołdawskim

13 M. Baker, *Moldova's mysterious magnate*, „Radio Free Europe. Radio Liberty” [online], 6 V 2015 [dostęp: 18 IX 2019]: <<https://www.rferl.org/a/moldova-mysterious-magnate-ilan-shor-scandal/26998388.html/>>.

14 V. Martus, *Orheiland. The amusement park in the north of Moldova*, „Itinari” [online], 3 VII 2019 [dostęp: 18 IX 2019]: <<https://www.itinari.com/orheiland-the-amusement-park-in-the-north-of-moldova-ui2s/>>.

15 Obserwacja własna autorki w czasie wyborów parlamentarnych.

społeczeństwie Plahotniuc poprzez dystansowanie się od prorosyjskiej polityki prezydenta wzmocnił swój wizerunek jako proeuropejskiego polityka otwartego na współpracę z Zachodem. Wyreżyserowany konflikt pozwalał też przez długi czas spychać na margines debaty publicznej działalność pozostałych partii opozycyjnych. Plahotniuc zajmował w tym układzie najlepszą pozycję, gdyż formalnie opozycyjny prezydent wielokrotnie skłaniał socjalistów do głosowania w sposób korzystny dla demokratów¹⁶. To z pozoru nielogiczne zachowanie można tłumaczyć wsparciem finansowym, które Dodon czerpał ze współpracy z Plahotniuciem, a także prawdopodobieństwem, że przewodniczący PDM dysponował materiałami kompromitującymi prezydenta¹⁷.

Do przedstawionego wyżej układu dwuwładzy dołączyła partia ȘOR. Z powodu bliskiej współpracy z Plahotniuciem ugrupowanie to postrzegane było jako sojusznik PDM, który miał za zadanie odebrać socjalistom część ich tradycyjnego elektoratu. Właśnie dlatego głównym adresatem partii ȘOR stali się emeryci, którzy z sentymentu do czasów sowieckich w większości popierają politykę prorosyjską¹⁸. Postrzegano więc to ugrupowanie jako przybudówkę PDM, choć w swojej kampanii wielokrotnie podkreślało ono niezależność i brak powiązań z innymi partiami. Ilan Șor starał się natomiast przedstawiać bardziej jako biznesmen i burmistrz niż wytrawny polityk. Paradoksalnie oligarcha oskarżony o udział w wyprowadzeniu z mołdawskiego systemu bankowego olbrzymiej sumy pieniędzy kierował do wyborców hasła walki z korupcją i nadużyciami gospodarczymi. Ciche poparcie Plahotniuca, który w żaden sposób nie utrudniał członkom partii ȘOR aktywnej agitacji, potwierdzało istnienie układu między oboma politykami.

16 W 2015 r. poparli oni wniosek o uchylenie immunitetu głównemu rywalowi Plahotniuca – premierowi Vladowi Filatowi. W 2016 r. przegłosowali wprowadzenie zmian dotyczących działalności Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, co wzmocniło Plahotniuca jako medialnego potentata. W 2017 r. zagłosowali natomiast za zmianą ordynacji wyborczej z proporcjonalnej na mieszaną, co *de facto* zwiększało szanse demokratów i zmniejszało możliwość wygranej PSRM.

17 K. Całus, *Mołdawski teatr polityczny. Układ sił w roku wyborczym*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 31 I 2018 (Komentarze OSW, 258): <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-01-31/moldawski-teatr-polityczny-uklad-sil-w-roku-wyborczym/>> [dostęp: 18 IV 2020].

18 B. Zdaniuk, *Linie podziałów politycznych w Republice Mołdawii – aspekt tożsamościowy*, [w:] *Spotkania polsko-mołdawskie. Księga poświęcona pamięci Profesora Janusza Solaka*, red. M. Kosienkowski, Lublin 2013, s. 5.

2. Oligarchiczny charakter rywalizacji wyborczej w 2019 r.

W sytuacji zaostrzającej się rywalizacji politycznej i rosnącej polaryzacji mołdawskiego społeczeństwa Vlad Plahotniuc, Igor Dodon oraz Ilan Șor zdawali sobie sprawę, że wybory parlamentarne w 2019 r. będą mieć szczególne znaczenie dla ich przyszłości politycznej i obrony interesów ekonomicznych. Wykorzystali więc posiadany majątek i władzę polityczną, by zmaksymalizować swoje szanse na zwycięstwo.

Na ostateczne wyniki głosowania wpłynęło wiele elementów świadomie zaimplementowanych do procesu wyborczego – zarówno zmiany legislacyjne, jak i ewidentne nadużycia. Zastosowanie części przedstawionych niżej mechanizmów możliwe było jedynie dzięki prywatnym środkom finansowym oraz nieoficjalnym wpływom Plahotniuca. W szczególności faworyzowały one jego PDM, ale te same zasoby wykorzystywali za pośrednictwem swoich partii Șor i Dodon. Rywalizacja tych ugrupowań stawała się więc w istocie przedłużeniem walki o władzę pomiędzy najbogatszymi mołdawskimi politykami.

Wśród przejawów oligarchicznego charakteru rywalizacji wyborczej w Republice Mołdawii w 2019 r. warto zwrócić uwagę na:

1. przegłosowanie przez PDM i PSRM nowej ordynacji wyborczej,
2. restrykcyjne zasady rejestracji kandydatów,
3. nadużywanie zasobów administracyjnych,
4. wywieranie presji na wyborców,
5. kupowanie głosów,
6. niejasne finansowanie kampanii wyborczej,
7. monopolizację mediów i przekazu medialnego,
8. kontrowersje dotyczące organizacji dnia wyborów.

2.1. Nowa ordynacja wyborcza

Wybory parlamentarne w 2019 r. były pierwszymi i jedynymi jak dotąd w historii Republiki Mołdawii, które odbyły się według ordynacji mieszanej. Wprowadzono ją w maju 2017 r. dzięki jednomyślnemu poparciu demokratów i socjalistów¹⁹.

19 Ordynacja mieszana była korzystna głównie dla PDM, dlatego też w poparciu jej przez socjalistów i prezydenta upatruje się politycznego szantażu Plahotniuca wobec Dodona. Proporcjonalną ordynację wyborczą przywrócił w sierpniu 2019 r. koalicyjny rząd ACUM i PSRM.

Do tej pory posłowie do 101-osobowego jednoizbowego parlamentu wybierani byli w systemie proporcjonalnym z list partyjnych. Nowe przepisy stanowiły natomiast, że tylko 50 deputowanych uzyska mandaty w dotychczasowy sposób, a pozostałych 51 zostanie wybranych w jednomandatowych okręgach wyborczych. Zmiany wprowadzono mimo wyrażanych przez Parlament Europejski obaw, że „nowa ordynacja może umożliwić nadmierny wpływ lokalnych biznesmenów na kandydatów z okręgów jednomandatowych oraz doprowadzić do koncentracji władzy w rękach oligarchów i dalszego regresu standardów demokratycznych”²⁰.

We wrześniu 2017 r. powołana została komisja mająca wytyczyć granice 51 okręgów jednomandatowych. Część partii opozycyjnych (m.in. proeuropejski blok ACUM) oraz niektóre organizacje społeczeństwa obywatelskiego odmówiły jednak udziału w jej pracach, stwierdzając, że większość członków komisji powiązana jest z partią rządzącą. Opozycja skarżyła się również na *gerrymandering*²¹, który faworyzował wyborców PDM. Nowa ordynacja sprzyjała ponadto członkom partii politycznych, ponieważ w przeciwieństwie do kandydatów niezależnych mogli oni startować jednocześnie z ogólnokrajowej listy partyjnej i w okręgach jednomandatowych. W przypadku podwójnego zwycięstwa taki kandydat wchodził do parlamentu jako poseł wybrany w okręgu jednomandatowym, a jego zwycięstwo na poziomie ogólnokrajowym przypadało kolejnej osobie z tej samej listy partyjnej. Z możliwości tej skorzystali m.in. Vlad Plahotniuc oraz Ilan Șor.

W rezultacie głosowania w 2019 r. do parlamentu dostało się tylko trzech polityków bezpartyjnych. Największym beneficjentem ordynacji mieszanej okazała się natomiast partia Plahotniuca, która jako jedyna uzyskała więcej miejsc z okręgów jednomandatowych niż z list partyjnych.

20 *European Parliament resolution of 14 November 2018 on the implementation of the EU Association Agreement with Moldova (2017/2281(INI))*, P8_TA(2018)0458, European Parliament, 14 XI 2018: <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0458_EN.html?redirect/> [dostęp: 18 IV 2021].

21 Tj. „manipulowanie przebiegiem granic okręgów wyborczych, najczęściej w celu uzyskania korzystnego wyniku przez partię mającą wpływ na kształtowanie ordynacji wyborczej”. Definicja za: A. Heywood, *Politologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 379.

Tabela 1. Struktura parlamentu Republiki Mołdawii po wyborach z 24 lutego 2019 r.

Partia	Poparcie z listy partyjnej	Liczba miejsc z listy partyjnej	Liczba miejsc z JOW	Łączna liczba postów	Zmiana liczby postów w porównaniu z poprzednią kadencją
PSRM	31,15%	18	17	35	+10
PDM	26,84%	13	17	30	+11
ACUM	23,62%	14	12	26	nowi
ȘOR	8,32%	5	2	7	nowi
Kandydaci niezależni	–	–	3	3	nowi

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Elections Observation Mission final report...*, s. 29

2.2. Restrykcyjne zasady rejestracji kandydatów

Rejestracja kandydatów w jednomandatowych okręgach wyborczych trwała od sześćdziesiątego do trzydziestego dnia przed wyborami. Aby jej dokonać, należało powołać grupę inicjatywną, której zadaniem było zebranie dla kandydata 500–1000 podpisów od wyborców z jego okręgu, a dla kandydatki – 250–500 podpisów²². Następnie właściwa okręgowa komisja wyborcza sprawdzała dostarczoną listę i podejmowała decyzję o rejestracji. Przepisy dotyczące weryfikowania jej poprawności były jednak na tyle restrykcyjne, że ostateczna decyzja o zarejestrowaniu kandydata zależała w zasadzie od dobrej woli członków OKW. Listy z podpisami można było uznać za nieważne choćby w przypadku:

- jakiegokolwiek pomyłki (np. błędu w danych),
- jakiegokolwiek skreślenia (np. poprawionej daty),
- gdy ktokolwiek inny niż członek grupy inicjatywnej zbierał podpisy,
- gdy wyborca sam nie wypełnił całego formularza (np. członek grupy inicjatywnej dopisał za niego datę),
- gdy na liście znalazł się podpis wyborcy z innego okręgu.

Listy, które raz uznano za niespełniające wymogów formalnych, nie mogły już zostać poprawione. Z tego powodu na etapie rejestracji odrzucono aż 32 osoby, co stanowiło 10 proc. wszystkich kandydatów z jednomandatowych okręgów wyborczych. Z trudnościami przy rejestracji nie spotkał się żaden przedstawiciel partii kojarzonych z mołdawskimi oligarchami: PDM, PSRM i ȘOR. Doświadczyły ich natomiast ugrupowania opozycyjne

²² *Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Elections Observation Mission final report...*, s. 12.

oraz politycy niezależni, którzy stanowili połowę z niezarejestrowanych kandydatów. Co więcej, członkowie dziewięciu z dwunastu zespołów długoterminowych obserwatorów OBWE potwierdzili, że osoby, którym odmówiono rejestracji w ich regionie, oceniały decyzję OKW jako świadome działanie na niekorzyść kandydatów opozycyjnych²³.

Sugestywnym dowodem stosowania podwójnych standardów jest przypadek rejestracji samego Vlada Plahotniuca w jednomandatowym okręgu wyborczym w Nisporeni. Zbieranie głosów pod kandydaturą oligarchy odbyło się na oficjalnym wiecu demokratów i zostało nagrane przez członków PDM, a następnie opublikowane na stronie partii i kanale „You Tube”²⁴. Kandydat opozycyjnego bloku ACUM Ion Terguță uznał, że materiał ten dokumentuje co najmniej kilka nieprawidłowości w procesie zbierania podpisów. Wytoczył więc Plahotniucowi proces, domagając się unieważnienia jego kandydatury i zakazu startu w wyborach parlamentarnych. Podczas rozprawy Terguță zamierzał dowieść, że na udostępnionym nagraniu:

- podpisy na liście zbierają osoby spoza grupy inicjatywnej,
- podpisy zbierane są dzień po oficjalnym dostarczeniu listy do OKW,
- niektórzy wyborcy podpisują się bez potwierdzenia swojej tożsamości odpowiednim dokumentem.

Materiał dowodowy zdawał się potwierdzać powyższe zarzuty, ale nie mógł być przedstawiony na rozprawie, ponieważ sędzia Rodica Costru orzekła, że pozew został złożony zbyt późno, tj. po upływie trzech dni od rejestracji kandydata²⁵. W odpowiedzi na tę decyzję prawnik Iona Terguță złożył apelację, w której stwierdził, że „skarga dotycząca tak poważnego naruszenia prawa nie podlega przedawnieniu”; i ona została jednak odrzucona. Sytuacja ta stanowi dowód nie tylko na stosowanie podwójnych standardów w administracji wyborczej, ale także na upolitycznienie mołdawskich sądów i podporządkowanie ich władzy Plahotniuca. Znamienny jest

23 Notatka sporządzona przez autorkę w trakcie spotkania podsumowującego pracę obserwatorów długoterminowych, Kiszyniów, 2 IV 2019, w posiadaniu autorki.

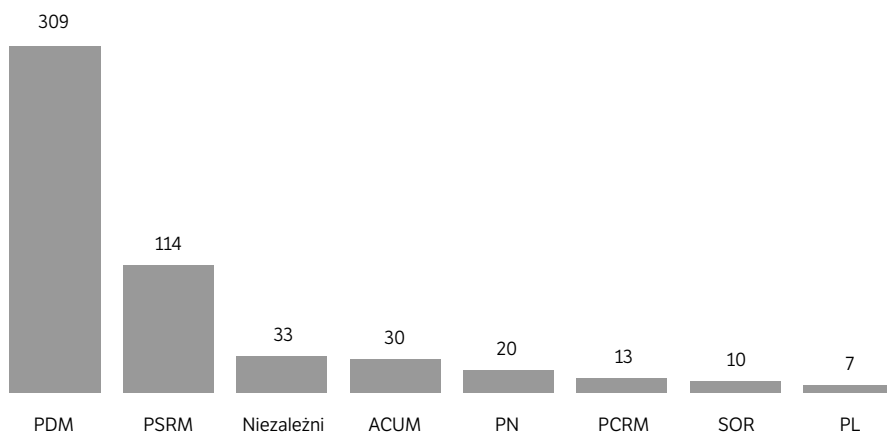
24 Nagranie zostało usunięte, jednak autorka dysponuje pochodzącymi z niego zrzutami ekranu: K. Bacewicz, S. Wiemers, *LTO10 spot report no.01, 2.02.2019. Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019*, Organization for Security and Co-operation in Europe, Bielce 2 II 2019, s. 2.

25 Ion Terguță złożył skargę po siedemnastu dniach od rejestracji Plahotniuca, gdyż dopiero wówczas PDM zamieściła nagranie w sieci.

również fakt, że pomimo otwartego charakteru rozprawy nie uczestniczyły w niej żadne media²⁶.

2.3. Nadużywanie zasobów administracyjnych

Zagraniczni i lokalni obserwatorzy byli zgodni, że w kampanii parlamentarnej w 2019 r. dochodziło do masowego²⁷ nadużywania zasobów administracyjnych, a głównymi beneficjentami tych praktyk byli demokraci i socjaliści.

Wykres 1. Liczba nadużyć administracyjnych odnotowana przez lokalnych obserwatorów

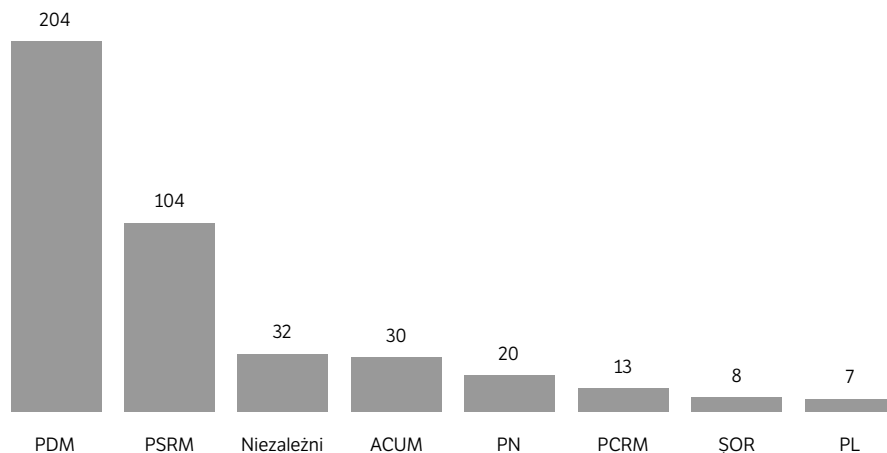
Źródło: *Observation Mission...*, s. 53

Na poziomie lokalnym największym problemem partii opozycyjnych był brak miejsca do organizowania wieców w trakcie kampanii wyborczej. Często jedynymi obiektami, które mogły pełnić taką rolę, były budynki administracji publicznej, do których wszyscy kandydaci powinni mieć zagwarantowany równy dostęp. Przedstawiciele opozycji i kandydaci niezależni doświadczyli jednak dyskryminacji, gdy chcieli wynająć takie pomieszczenia. Dla wielu

26 Rozprawa odbyła się 2 II 2019 r. w sądzie w Ungheni. Informacje o rozprawie przywołano na podstawie wewnętrznego dokumentu misji: K. Bacewicz, S. Wiemers, *LTO10 spot report...*

27 *International Election Observation Mission. Republic of Moldova...*, s. 9; C. Kern, *Observation of the parliamentary elections in the Republic of Moldova (24 February 2019)*, Council of Europe, 8 IV 2019 (Election Observation Report, 14859), par. 8: <<https://assembly.coe.int/nw/xml/Xref/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=27492&lang=en/>> [dostęp: 2 VI 2021].

polityków jedyną szansą prowadzenia kampanii wyborczej były zatem wiece uliczne i bezpośrednie wizyty w domach obywateli (*door-to-door campaign*)²⁸. Tymczasem demokraci i socjaliści często bezpłatnie wykorzystywali na potrzeby spotkań wyborczych budynki instytucji publicznych: domy kultury, szkoły, szpitale i biblioteki. Co więcej, spotkania te często organizowane były w godzinach pracy placówek, przez co mimowolnymi odbiorcami agitacji stawali się ich pracownicy oraz petenci.

Wykres 2. Liczba wieców wyborczych w budynkach użyteczności publicznej

Źródło: *Observation Mission...*, s. 54

Mołdawscy obserwatorzy z Promo-Lex odnotowali również, że w każdym z 51 okręgów wyborczych w wiecach partii Plahotniuca uczestniczyli wysocy rangą funkcjonariusze publiczni (w sumie 81 przypadków)²⁹.

W przypadku PSRM szczególne kontrowersje wywoływało zaangażowanie w kampanię wyborczą prezydenta Igora Dodona, który przez miesiąc uczestniczył w intensywnym cyklu spotkań z wyborcami w różnych częściach kraju. Aby uniknąć negatywnych konsekwencji dla socjalistów, wystrzegał się w swoich wystąpieniach wymieniania nazwy partii, jednak treść jego wypowiedzi i celowe posługiwanie się językiem rosyjskim jednoznacznie nawiązywały do postulatów prorosyjskiej PSRM. Członkowie

28 *Republic of Moldova. Presidential election...*, s. 14.

29 *Observation Mission...*, s. 55.

partii występowali zaś na tych spotkaniach jako przedstawiciele powstałego już w trakcie kampanii Narodowo-Socjalistycznego Ruchu na Rzecz Prezydenta Mołdawii³⁰.

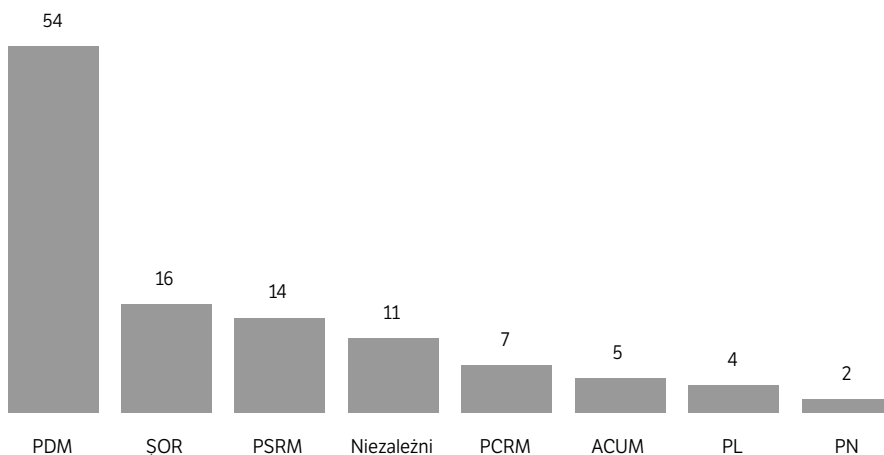

Fot. 1. Spotkanie prezydenta Igora Dodona z wyborcami w Domu Kultury w Făleşti zakończone zdaniem: „I co, dogadaliśmy się w kwestii wyborów?”, 19 II 2019 (fot. K. Bacewicz)

Wielu przedstawicieli opozycji skarżyło się również na niesprawiedliwy dostęp do tablic ogłoszeniowych na materiały wyborcze, które władze lokalne miały zagwarantować wszystkim kandydatom i partiom. Wyznaczonych parytetów zwykle nie przestrzegano, a faworyzowane były treści PDM, PSRM i ȘOR. W wielu miejscach plakaty i ulotki demokratów znajdowano również na tablicach informacyjnych przed lokalami wyborczymi oraz w miejscach urzędowania członków lokalnych komisji, które

30 Na początku kampanii Igor Dodon otwarcie nawoływał do głosowania na PSRM. Z demonstrowania symboliki partyjnej zrezygnował dopiero po orzeczeniu sądu, że dalsza agitacja prezydenta będzie skutkować wykluczeniem socjalistów z kampanii wyborczej. Decyzja ta była wynikiem skarg złożonych przez PDM i blok ACUM.

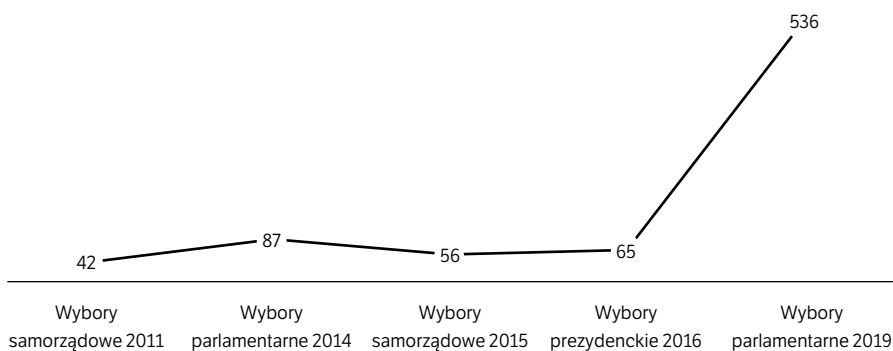
miały obowiązek zamieszczać wyłącznie informacje służące bezstronnej edukacji wyborców. Materiały PDM znajdowane były również w innych miejscach, które powinny być wolne od jakiegokolwiek agitacji politycznej, tj. w szpitalach, szkołach, urzędach miejskich itp. Zazwyczaj jednak nawet sprzeciw kandydatów opozycyjnych nie prowadził do ich usunięcia.

Wykres 3. Przypadki zamieszczania materiałów wyborczych w zabronionych miejscach

Źródło: *Observation Mission...*, s. 57

Do nadużywania zasobów administracyjnych dochodziło już podczas poprzednich mołdawskich wyborów, ale w 2019 r. skala tych wykroczeń zdecydowanie wzrosła.

Wykres 4. Liczba nadużyć administracyjnych odnotowanych podczas wyborów w Mołdawii w latach 2011–2019

Źródło: *Observation Mission...*, s. 60

Po raz pierwszy widać było również, że zjawisko to dotyczy przede wszystkim jednej partii i stanowi celowy element jej kampanii. Wykorzystywanie zasobów publicznych przez kandydatów PDM nie byłoby jednak możliwe bez przyzwolenia przedstawicieli władz lokalnych, którzy w wielu regionach aktywnie włączali się w kampanię demokratów.

2.4. Wywieranie presji na wyborców

Informacje o zmuszaniu funkcjonariuszy administracji publicznej i nauczycieli do agitacji politycznej oraz uczestniczenia w wiecach PDM dotarły do wszystkich zespołów obserwatorów długoterminowych ODIHR. Niektórzy rozmówcy przyznawali nawet, że wzięli udział w kampanii na rzecz demokratów z powodu groźby utraty pracy. Sytuacja ta dotyczyła zwykle miast, w których burmistrz był członkiem lub aktywnym sympatykiem PDM. W kilku regionach obserwatorzy OBWE potwierdzili również, że partia ta organizowała spotkania wyborcze w szkołach średnich, na które w czasie lekcji zabierani byli pełnoletni uczniowie ostatnich klas³¹.

2.5. Kupowanie głosów

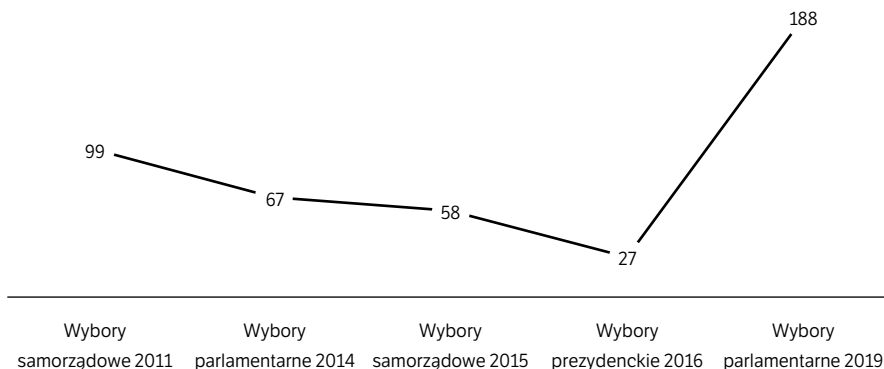
Zgodnie z mołdawskim prawem wszelkiego rodzaju próby wpłynięcia na decyzje wyborców przez oferowanie lub wręczanie im pieniędzy, towarów, usług i innych korzyści są przestępstwem³². Mimo to podczas ostatnich wyborów parlamentarnych odnotowano drastyczny wzrost przypadków kupowania głosów³³.

Szczególnie duże kontrowersje co do sposobu prowadzenia kampanii wzbudzało ugrupowanie Ilana Șora. Pomimo oficjalnego zakazu prowadzenia przez partie działalności dobroczynnej i charytatywnej ugrupowanie ȘOR regularnie organizowało spotkania dla emerytów, podczas których wręczane były drobne upominki: zegary ściennie, drewno na opał itp. Zaproszenia na tego rodzaju zebrania mołdawscy seniorzy otrzymywali telefonicznie lub esemesowo. Ich dane zgromadzono za pośrednictwem

31 Doniesienia o organizowaniu wieców politycznych w szkołach docierały do obserwatorów OBWE, ENEMO i Promo-Lex nie tylko ze strony przedstawicieli opozycji, ale również uczniów szkół średnich.

32 Kodeks karny Republiki Mołdawii: *Codul Penal al Republicii Moldova*, art. 181: <<https://bit.ly/2LnHJdm>> [dostęp: 22 V 2019].

33 C. Kern, *Observation...*, par. 8.

Wykres 5. Liczba odnotowanych przypadków kupowania głosów podczas wyborów w Mołdawii w latach 2011–2019

Źródło: *Observation Mission...*, s. 55

sklepów socjalnych, które partia ŞOR otworzyła kilka miesięcy przed wyborami. Zakupy można było tam zrobić jedynie ze specjalną kartą członkowską, a warunkiem jej założenia była zgoda na bezpośredni kontakt telefoniczny w przyszłości. W każdym z 51 okręgów wyborczych znalazł się przynajmniej jeden stacjonarny *ŞOR-shop*, a do niewielkich wiosek docierały również sklepy mobilne w busach. Oferowały one podstawowe produkty żywnościowe w obniżonych cenach – średnio o 10–20 proc. W momencie rozpoczęcia kampanii, tj. miesiąc przed wyborami, sklepy socjalne ŞOR były już dostępne dla wszystkich klientów³⁴.

Kolejnym sposobem przyciągania wyborców były darmowe wycieczki do Orheilandu – największego parku rozrywki w Mołdawii. W większości okręgów adresowano je do młodzieży, która po raz pierwszy mogła iść do wyborów. Jedynym warunkiem wyjazdu było podanie swoich danych i zapisanie się na konkretny autobus.

Jak wynika z raportu *Promo-Lex*, ugrupowaniami najaktywniej rozdającymi upominki były ŞOR (37 proc.) i PSRM (36 proc.). W przypadku socjalistów połowa nadużyć uznanych za kupowanie głosów polegała na wręczeniu drobnych prezentów uczniom szkół podstawowych i średnich. Trzecie miejsce zajęła pod tym względem PDM (21 proc.), która zorganizowała największą liczbę wystawnych kolacji dla wyborców podczas wydarzeń otwierających kampanię³⁵.

34 Obserwacja własna autorki w sklepie ŞOR, Făleşti, 3 II 2019.

35 *Observation Mission...*, s. 54.

Fot. 2. Sklep socjalny partii ŞOR w Făleşti (fot. K. Bacewicz)

Fot. 3. Otwarcie kampanii wyborczej PDM w hotelu Hermes Privé w Singerei (fot. K. Bacewicz)

Nie można zaprzeczyć, że również w państwach Europy Zachodniej zdarza się wspieranie agitacji wyborczej poprzez wręczanie drobnych gadżetów i upominków. Analizując przypadek mołdawskich wyborów parlamentarnych, należy jednak mieć na uwadze dwie bardzo istotne kwestie: niezwykle restrykcyjne zasady prowadzenia i finansowania kampanii wyborczej określone w kodeksie wyborczym z 2018 r. oraz bardzo niskie dochody obywateli Mołdawii, gdzie średnia pensja wynosi zaledwie 6,5 tys. lei (300 euro), a emerytura – ok. 1,5 tys. lei (80 euro)³⁶. Tak niskie dochody sprawiają, że każdy profit ma znacznie większą wagę niż w pozostałych krajach Europy. Racjonalne wydają się zatem mołdawskie przepisy zakazujące działalności dobroczynnej. W świetle prawa rosną bowiem dzięki nim szanse partii opozycyjnych, które dysponują budżetem poważnie odbiegającym od zasobów PDM, PSRM i ŞOR. W rzeczywistości jednak mimo licznych przypadków podejmowania przez te partie działań noszących znamiona kupowania głosów nie poniosły one żadnych konsekwencji.

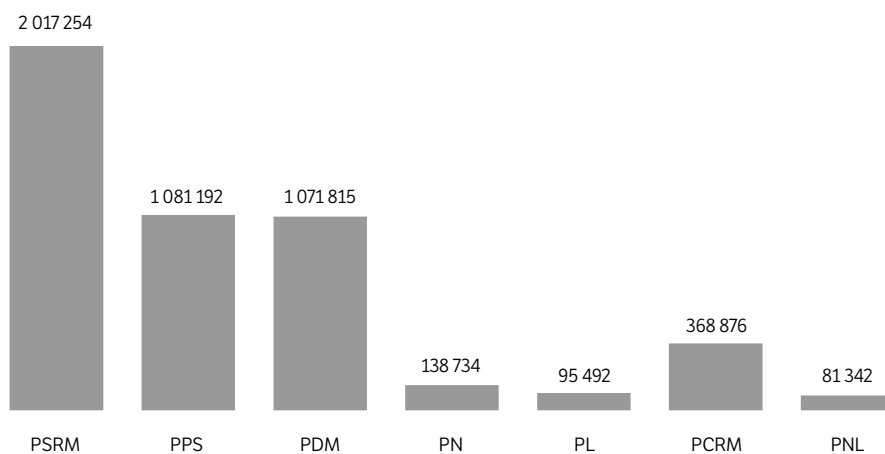
2.6. Niejasne finansowanie kampanii wyborczej

Kilka miesięcy przed wyborami parlamentarnymi do mołdawskiego kodeksu wyborczego wprowadzono przepisy, które miały zapewnić transparentność finansowania kampanii politycznych. Po pierwsze, pojawił się tam obowiązek otwarcia specjalnych rachunków bankowych, przez które miały być realizowane wszystkie transakcje partii i kandydatów. Po drugie, zakazane zostało wspieranie kampanii przez anonimowych darczyńców, instytucje publiczne oraz organizacje charytatywne i religijne. Po trzecie, zabroniono finansowania partii przez osoby fizyczne i prawne z zagranicy, a także ze środków, które obywatele Mołdawii zarobili poza granicami kraju. Ostatni z tych przepisów wzbudzał najwięcej kontrowersji, został bowiem uznany za niejasny i pozostawiający zbyt dużą swobodę interpretacji. Pojawiało się zagrożenie, że na jego podstawie można będzie zaskarżyć niemal każdą prywatną darowiznę, gdyż w Mołdawii ok. 30 proc. pieniędzy będących w obiegu to środki przysyłane przez pracujących za granicą emigrantów do pozostających w kraju członków rodziny (zwykle starszych rodziców)³⁷. Ze szczególnie negatywnym przyjęciem wprowadzenie tej regulacji spotkało się wśród opozycyjnego bloku ACUM, będącego najpopularniejszą siłą polityczną wśród mołdawskiej diaspory.

36 K. Całus, *Mołdawia. Państwo niekonieczne*, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2020, s. 37.

37 Tenże, *Państwo...*, s. 44.

Mimo nowych przepisów Centralna Komisja Wyborcza, której zadaniem jest monitorowanie wydatków w trakcie kampanii wyborczych, nie nałożyła na partie żadnej sankcji w związku z łamaniem przez nie reguł finansowania. Komisja oświadczyła, że miała zbyt ograniczone zasoby kadrowe i finansowe, by rozszerzyć swoją działalność poza sprawdzanie obowiązkowych cotygodniowych raportów, które przesyłali kandydaci. Tymczasem same tylko dane zgromadzone przez obserwatorów z Promo-Lex wykazały znaczną liczbę przychodów i wydatków, których uczestnicy wyborów nie zgłosili.

Wykres 6. Wielkość niezgłoszonych wydatków poszczególnych partii na kampanię wyborczą w 2019 r. według raportu Promo-Lex (MDL)

Źródło: *Observation Mission...*, s. 70

Dopiero po sześciu tygodniach od dnia wyborów CKW uzyskała dowody, że Ilan Șor otrzymał ponad 2 mln lei darowizny ze środków publicznych, a w swoim oświadczeniu podał fałszywe informacje na temat źródła ich pochodzenia; złożyła w związku z tym zawiadomienie do prokuratury. W czerwcu 2019 r. Vlad Plahotniuc upublicznił natomiast nagranie, na którym Igor Dodon przyznawał, że partia socjalistów przez długi czas otrzymywała z Rosji wsparcie finansowe w wysokości 600–700 tys. dol. miesięcznie³⁸. Żadna z tych informacji nie doprowadziła jednak do zakwestionowania wyniku wyborów.

38 A. Rybczyński, *Układ mocarstw i taśmy prezydenta. Tydzień, który wstrząsnął Mołdawią*, „TVP Info” [online], 15 VI 2019 [dostęp: 15 X 2019]: <<https://www.tvp.info/43090261/uklad-mocarstw-i-tasmy-prezydenta-tydzien-ktory-wstrzasnal-moldawia>>.

Innym przejawem niejasnego finansowania kampanii wyborczej był brak wiarygodnych danych na temat kwot, jakimi PDM, PSRM i ŞOR zostały wsparte z prywatnych pieniędzy swoich patronów. Koszty poniesione przez poszczególne ugrupowania wyraźnie pokazują różnice zasobów i sugerują dotowanie środkami oligarchów.

Wydatki na kampanię wyborczą poniesione przez poszczególne partie:

- PDM – 30,29 mln lei (oraz 28,84 mln lei na kampanię promującą przeprowadzone razem z wyborami referendum),
- ŞOR – 19,86 mln lei,
- PSRM – 5,47 mln lei,
- Nasza Partia – 3,2 mln lei,
- blok ACUM – 1,86 mln lei,
- pozostałe partie nie zbliżyły się do kwoty 1 mld lei³⁹.

Należy zatem stwierdzić, że mimo wprowadzenia nowych przepisów dotyczących finansowania kampanii wyborczych transparentność tego procesu pozostawała wątpliwa. Uzasadniony wydaje się więc pogląd, że nowe regulacje miały na celu stworzenie narzędzi ograniczających pozyskiwanie środków przez opozycję (głównie blok ACUM) i kandydatów niezależnych.

2.7. Monopolizacja mediów i przekazu medialnego

Głównym źródłem informacji w trakcie kampanii wyborczej w 2019 r. była w Mołdawii telewizja. 20–41 proc. wiadomości politycznych prezentowanych we wszystkich monitorowanych kanałach dotyczyło PDM, przy czym w zdecydowanej większości były to treści pozytywne. Drugie miejsce, z ok. 4–20 proc. uwagi poszczególnych kanałów, zajmował pod tym względem opozycyjny blok ACUM, ale wiadomości na jego temat miały w zdecydowanej większości charakter negatywny. Trzecia pozycja i 5–11 proc. uwagi mediów przypadło partii PSRM, przedstawianej głównie w pozytywnym lub neutralnym świetle. Najczęściej pojawiającym się na antenie politykiem był natomiast prezydent Igor Dodon, którego wypowiedzi stanowiły 11 proc. telewizyjnych komunikatów ogłoszonych w kampanii wyborczej przez wszystkich mołdawskich polityków⁴⁰.

39 *Observation Mission...*, s. 124.

40 *International Election Observation Mission. Republic of Moldova...*, s. 13.

Nierówny dostęp do środków masowego przekazu wynikał z politycznej i finansowej kontroli, jaką sprawowali nad nimi mołdawscy oligarchowie. Szczególne wpływy miał w tym obszarze Plahotniuc, ponieważ należący do niego holding OTIV skupiał ok. 80 proc. wszystkich mołdawskich mediów. Z partiami rządzącymi powiązane były w dodatku dwie największe agencje reklamowe – Casa Media oraz Exclusive Media (pierwsza z Plahotniuciem, a druga z członkami PSRM). Mając to na uwadze, Parlament Europejski ogłosił w rezolucji z 14 listopada 2018 r., że „mołdawskie media są silnie zmonopolizowane i podporządkowane grupom politycznym i biznesowym tego kraju”⁴¹.

2.8. Kontrowersje dotyczące organizacji dnia wyborów

Równocześnie z wyborami do parlamentu w tych samych lokalach odbywało się głosowanie referendalne. Składało się z dwóch zamkniętych pytań, na które obywatele mogli udzielić odpowiedzi „tak” lub „nie”. Pierwsze dotyczyło zmniejszenia liczby parlamentarzystów ze 101 do 61, drugie natomiast – możliwości odwoływania ich w przypadku niewywiązywania się z obowiązków. Referendum zostało zorganizowane z inicjatywy PDM i miało charakter konsultacyjny. Populistyczne⁴² pytania (przy skrajnie niskim zaufaniu Mołdawian do polityków w obu przypadkach można się było spodziewać większości odpowiedzi na „tak”) stanowiły potwierdzenie zarzutów opozycji, że wynik głosowania miał być jedynie usprawiedliwieniem dla dalszej konsolidacji władzy w rękach Plahotniuca.

Referendum wzbudziło również kontrowersje natury formalnej. Wielu wyborców nie rozumiało jego znaczenia i było wyraźnie zdezorientowanych otrzymaniem aż czterech kart do głosowania: z kandydatami z list partyjnych, z kandydatami z JOW oraz dwóch kart referendalnych. Sytuacja okazała się szczególnie niekomfortowa dla osób starszych. W niektórych komisjach obserwatorzy ODIHR zauważyli w kabinach wyborczych porzucone karty referendalne, które później dorzucane były do urn przez członków

41 *European Parliament resolution of 14 November 2018...*

42 Zgodnie z definicją encyklopedii PWN populizm rozumiany jest przeze mnie jako „tendencja społeczno-polityczna (nasilenie określonych przekonań i zachowań) charakteryzująca się wiarą w mądrość i uczciwość prostego człowieka, niechęcią do wykształconych elit, specjalistów, ekspertów, przywiązaniem do prostych wyważnień i rozwiązań oraz roszczeniowym stosunkiem do państwa i wyższych warstw społecznych”. *Populizm*, „Encyklopedia PWN” [online, dostęp: 18 IV 2020]: <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/populizm;3960525.html/>>.

komisji. Powstawały zatem warunki, w których łatwiej mogło dojść do nadużyć. Dla partii rządzącej połączenie głosowań miało jeszcze jedną zaletę – pozwalało rozpocząć kampanię promującą referendum na kilka tygodni przed oficjalnym początkiem kampanii wyborczej. Dzięki temu logo PDM z datą wyborów pojawiło się na ulicach mołdawskich miast nawet dwa miesiące przed plakatami innych partii.

Podczas wyborów parlamentarnych w 2019 r. zarejestrowano również rekordową aktywność głosujących z Naddniestrza⁴³. Do przeznaczonych dla nich lokali wyborczych przybyło 37 257 mieszkańców tego regionu, czyli ponad dwukrotnie więcej niż podczas wyborów prezydenckich w 2016 r.⁴⁴ Dostawali się tam autobusami firmy Sheriff, która należy do oligarchy i prezydenta separatystycznej republiki Wadima Krasnosielskiego. Wiele przesłanek wskazuje, że transport był rezultatem jego porozumienia z Plahotniuciem, a wyborcy z Naddniestrza otrzymywali zapłatę za oddanie głosu na partię rządzącą⁴⁵.

W całym kraju w dniu głosowania lokalni obserwatorzy z Promo-Lex odnotowali 1118 wykroczeń wyborczych, a zatem niemal dwukrotnie więcej niż w trakcie wyborów prezydenckich w 2016 r.⁴⁶

3. Działania oligarchów a rezultat i konsekwencje mołdawskich wyborów parlamentarnych

Elementy procesu wyborczego opisane w poprzedniej części niniejszego artykułu dowodzą, że majątek i wpływy polityczne Władza Plahotniuca, Igora Dodona oraz Ilana Șora rzutowały na przebieg i ostateczne wyniki

43 Uznając Naddniestrze za integralną część swojego terytorium, Mołdawia musi zapewnić jego mieszkańcom warunki do głosowania. Lokale wyborcze znajdują się jednak już za granicami separatystycznej republiki, gdyż z perspektywy władz Naddniestrza jego mieszkańcy nie są obywatelami Republiki Mołdawii. *Report of the European Parliament Delegation for the observation of the parliamentary elections in the Republic of Moldova headed by Ms Rebecca Harms*, European Parliament, 24 II 2019, s. 7: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212474/Moldova-EP-Report-parliamentary-elections_Feb_2019.pdf/> [dostęp: 2 VI 2021].

44 *Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Elections Observation Mission final report...*, s. 29.

45 K. Całus, *Mołdawia: wybory bez nadziei*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 25 II 2019 [dostęp: 12 IX 2019]: <<https://www.oswwaw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-02-25/moldawia-wybory-bez-nadziei>>.

46 *Observation Mission...*, s. 48.

wyborów parlamentarnych w 2019 r. W ocenie międzynarodowych i lokalnych obserwatorów ingerencja ta doprowadziła do sytuacji, w której rezultaty głosowania nie odzwierciedlały rzeczywistych preferencji mołdawskich wyborców.

Trudno oszacować, w jakim stopniu zmieniłby się układ miejsc w mołdawskim parlamencie, gdyby kampania wyborcza nie odbywała się w atmosferze nieufności wobec instytucji państwowych, a na jej przebieg nie wpływały takie czynniki jak: powszechne nadużywanie zasobów administracyjnych, brak przejrzystości w finansowaniu kampanii wyborczych, nierównomierny dostęp do mediów oraz liczne przypadki zastraszania i kupowania głosów. Niemniej jednak w obliczu wszystkich tych zjawisk należy stwierdzić, że w Mołdawii mieliśmy do czynienia z oligarchizacją procesu wyborczego.

Warto zaznaczyć, że pomimo licznych ingerencji i nadużyć, do jakich doszło w trakcie kampanii wyborczej, żadna z partii nie zdobyła zdecydowanej przewagi w parlamencie. Z drugiej strony rezultaty ugrupowań, które uzyskały mandaty, można uznać za częściowy sukces, ponieważ:

- PSRM (31,15 proc. i 35 mandatów) otrzymała największą liczbę głosów mimo zdecydowanej dominacji demokratów w kampanii wyborczej;
- PDM (26,84 proc. i 30 mandatów) potrafiła zmobilizować ponad jedną czwartą wyborców mimo wyjątkowo niskiego poparcia dla jej lidera;
- opozycyjny blok ACUM (23,62 proc. i 26 mandatów) zdobył zaledwie cztery miejsca mniej niż demokraci, choć jego kampania przebiegała w atmosferze politycznych nacisków i przy ograniczonym dostępie do mediów oraz zasobów administracji publicznej;
- partia ȘOR (8,32 proc. i 7 mandatów) dostała się do parlamentu, a Ilan Șor otrzymał immunitet poselski, który oddalił od niego groźbę pozbawienia wolności.

Jednocześnie żadna z sił politycznych nie była w stanie utworzyć rządu większościowego. Wydawało się zatem, że lutowe wybory nie przyniosą żadnych realnych zmian, a władzę nadal sprawować będzie oligarchiczno-klanowa elita oparta na nieformalnych układach pomiędzy Dodonem a Plahotniuciem i PDM (wspieranymi przez ȘOR).

Tymczasem wydarzenia, które nastąpiły w Mołdawii w kolejnych miesiącach, zaskoczyły społeczność międzynarodową. Trwający niemal kwartał impas w parlamencie przełamała dopiero interwencja zewnętrznych aktorów politycznych. Silna władza Plahotniuca zagrażała interesom UE,

USA i Rosji w Republice Mołdawii, dlatego jednomyślnie naciskały one na zawiązanie koalicji bloku ACUM z PSRM. Nieoczekiwany sojusz dwóch opozycyjnych względem siebie ugrupowań zmusił oligarchę do ucieczki z kraju – wyleciał z Mołdawii wycarterowanym samolotem 9 czerwca 2019 r., czyli dzień po utworzeniu nowego rządu⁴⁷. Wraz z oligarchą w czterech pozostałych samolotach kraj opuściło wielu prominentnych polityków PDM oraz Șor z rodziną. Trzy dni później Plahotniuc opublikował na „Facebooku” oświadczenie, że zrzeka się pozycji lidera partii. W ten sposób w Republice Mołdawii rozpadł się istniejący przez ostatnie lata system władzy oparty na nieformalnych zależnościach pomiędzy wspieranym przez Șora Plahotniuciem i prezydentem Dodonem.

Społeczność międzynarodowa upatrywała w tygodniu gwałtownych przemian z czerwca 2019 r. mołdawskiej wersji rewolucji godności. Uformowany w atmosferze wewnętrznych niepokojów nowy gabinet był jednak wyłącznie taktyczny i tymczasowy. Rozbieżność priorytetów między partiami koalicyjnymi najwyraźniej widać było w obszarze polityki zagranicznej. Podczas gdy Maia Sandu brała szczególnie aktywny udział w spotkaniach z UE, dla prezydenta Dodona najważniejszym kierunkiem wciąż pozostawała Rosja. Mimo to nowy gabinet dawał nadzieję na demokratyzację struktur władzy w Republice Mołdawii poprzez wprowadzanie uzgodnionego wcześniej pakietu ustaw deoligarchizacyjnych. Rządowa jednomyślność w tej kwestii doprowadziła m.in. do tego, że w październiku 2019 r. prokuratura antykorupcyjna wydała nakaz aresztowania Plahotniuca⁴⁸. Poza groźbą pozbawienia oligarchy wolności zabezpieczał on obu koalicjantów przed jego ewentualnym powrotem do kraju.

Ostatecznie do deoligarchizacji mołdawskiego systemu politycznego nie doszło. Reformy proponowane przez gabinet Sandu zablokowano w momencie, gdy ich wdrażanie zaczęło zagrażać władzy Dodona i PSRM. Bezpośrednią przyczyną rozłamu politycznego stała się procedura powoływania prokuratora generalnego. W odpowiedzi na próbę reform w sferze sądownictwa prezydent złożył wniosek o wotum nieufności dla rządu. Uchwalono je 12 listopada 2019 r. głosami będących dotąd w koalicji

47 K. Całus, *Mołdawia: od pluralizmu...*

48 Tenże, *Mołdawia: upadek rządu Mai Sandu*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 13 XI 2019 [dostęp: 18 XI 2019]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-13/moldawia-upadek-rzadu-mai-sandu/>>.

socjalistów oraz opozycyjnego PDM. Oba te ugrupowania połączyła niechęć do rzeczywistej reformy sądownictwa i rozliczania polityków z nadużyć finansowych. Koalicyjny rząd Mai Sandu przestał istnieć po zaledwie pięciu miesiącach⁴⁹. Po raz kolejny okazało się, że mołdawskie sojusze polityczne mają charakter nietrwały i instrumentalny.

Przyczyny niestabilności mołdawskich układów oligarchicznych pomaga zrozumieć analiza Bartłomieja Zdaniuka odwołująca się do typologii elit Johna Higleya i Jana Pakulskiego⁵⁰. Na potrzeby swojej klasyfikacji politologów ci przyjęli dwie zmienne: pierwszą jest silna lub słaba jedność elit w zakresie podzielanych wartości oraz dostępu do władzy na zasadzie inkluzyjnej sieci powiązań; drugą stanowi szerokie bądź wąskie zróżnicowanie środowisk, z których wywodzą się elity. W skonsolidowanych demokracjach dominują ich zdaniem elity charakteryzujące się stosunkowo wysokim poziomem jedności (np. akceptacją dla konstytucyjnych zasad działania państwa) i szerokim zróżnicowaniem (liderzy reprezentują różne środowiska, np. politykę, media, biznes czy społeczeństwo obywatelskie). W systemach autorytarnych dominuje natomiast niska jedność i wąskie zróżnicowanie elit. Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez Zdaniuka, elity w Mołdawii charakteryzuje niska jedność i szerokie zróżnicowanie. W rezultacie mamy tam do czynienia z niestabilną demokracją, w której sojusze mają głównie charakter instrumentalny, służący interesom politycznym jednostek. Sieć oligarchicznych układów jest konfiguracją nietrwałą, która łatwo może zostać zburzona przez czynniki zewnętrzne (np. ingerencję mocarstw) lub zmianę wewnętrzną (np. gwałtowny spadek poparcia z powodu skandalu politycznego)⁵¹.

Podsumowanie

14 listopada 2019 r. w miejsce koalicyjnego gabinetu Mai Sandu powołano rząd, na czele którego stanął doradca Igora Dodona – Ion Chicu. Nowy premier (podobnie jak siedmiu innych kluczowych ministrów) pochodził z tego samego rejonu administracyjnego co prezydent i znany był z faktu,

49 Tamże.

50 B. Zdaniuk, *Konsolidacja państwa w Republice Mołdawii*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 192–193.

51 Tamże, s. 190–200.

że jako minister finansów odpowiadał za wdrażanie ustawy o tzw. amnestii kapitału, która umożliwiała urzędnikom zalegalizowanie dochodów pochodzących z niejasnych źródeł⁵². Skład nowego gabinetu zwiastował zatem podporządkowanie prac rządu prezydentowi i koniec procesu rozliczania polityków z afer korupcyjnych. Potwierdziło to *exposé* nowego premiera, w którym przemilczana została kwestia walki z korupcją na wysokim szczeblu. Postulat deoligarchizacji nie doczekał się realizacji, ostatecznie nastąpiła bowiem jedynie zmiana na stanowisku głównego politycznego decydenta. Wystarczyło pięć miesięcy, by Władza Plahotniuca zastąpił w tej roli inny mołdawski oligarcha – prezydent Igor Dodon⁵³.

* * *

Reasumując wydarzenia opisane w niniejszym artykule, należy stwierdzić, że ostatecznie wybory parlamentarne w Republice Mołdawii nie doprowadziły do deoligarchizacji tamtejszej sceny politycznej, a jedynie do częściowej wymiany elit w aparacie państwowym. W wyniku realizacji pakietu ustaw deoligarchizacyjnych dawnych sojuszników Władza Plahotniuca zastąpili na kluczowych stanowiskach współpracownicy Igora Dodona. Należy jednak podkreślić, że choć prezydent stał się po ucieczce lidera demokratów najpotężniejszym mołdawskim oligarchą, to nie był w stanie przejąć po nim schedy politycznego hegemonu. Nie posiadał bowiem tak wielkiego majątku ani tak rozbudowanej sieci wpływów, a oprócz tego był silnie zależny od Rosji⁵⁴. Na osłabienie pozycji Dodona wpłynęły też kompromitujące nagrania, które Plahotniuc ujawnił opinii publicznej na chwilę przed opuszczeniem kraju⁵⁵, oraz rosnąca popularność opozycyjnego bloku ACUM. Ostatecznie koniec 2020 r. przyniósł Dodonowi przegraną w wyborach prezydenckich.

52 M. Necsutu, *Moldova's parliament backs Ion Chicu as new PM*, „Balkan Insight” [online], 14 XI 2019 [dostęp: 18 XI 2019]: <<https://balkaninsight.com/2019/11/14/moldovas-parliament-votes-in-ion-chicu-as-new-pm/>>.

53 K. Całus, *Mołdawia: upadek...*

54 K. Ignatowicz, *Emanacja rosyjskich interesów w Republice Mołdawii*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2019, nr 10, s. 81–98.

55 A. Rybczyński, *Układ...*

Zwycięstwo Mai Sandu i wzrost poparcia dla kojarzonej z nową prezydent antyoligarchicznej Partii Akcji i Solidarności (PAS) nie mogą być jednak odczytywane jako zdecydowany zwrot w stronę proeuropejskiej polityki oraz zapowiedź szybkiego rozprawienia się z oligarchicznym systemem władzy w Republice Mołdawii. Perspektywa radykalnej zmiany w tym obszarze jest obecnie mało prawdopodobna z kilku ważnych powodów. Najistotniejszym jest gwałtowny spadek zainteresowania polityką Partnerstwa Wschodniego w UE. Ponadto euroentuzjazm, który jeszcze dziesięć lat temu udzielał się znacznej części mołdawskiego społeczeństwa, zdążył już zdecydowanie wygasnąć nawet wśród proeuropejskich polityków⁵⁶. Ostatnia dekada pokazała, jak wiele przemian czeka jeszcze Mołdawię, zanim będzie można określić realną datę jej członkostwa w unijnych strukturach⁵⁷. Perspektywę przemian pogarsza również gwałtowny proces depopulacji, w ostatnich latach wyemigrowały bowiem dziesiątki tysięcy wykształconych obywateli, czyli ta część społeczeństwa, która mogłaby być impulsem politycznej zmiany⁵⁸. Kryzys ekonomiczny oraz fatalny stan służby zdrowia pogłębiane są dodatkowo przez pandemię COVID-19. Wszystkie problemy, z którymi zmagają się Republika Mołdawii, oddalają jej integrację z unijnymi strukturami, a i w samej Wspólnocie nie ma obecnie woli politycznej do rozszerzenia, zwłaszcza że nawet najbogatsze kraje UE skupione są przede wszystkim na walce z konsekwencjami pandemii na własnym terytorium.

Nie należy jednak lekceważyć elektoratu zgromadzonego wokół Mai Sandu i proeuropejskiej partii PAS. Można się spodziewać, że nawołująca do walki z oligarchatem głowa państwa będzie wykorzystywała kompromitacje socjalistów, by wzbudzić w mołdawskim społeczeństwie poparcie dla zmian.

56 J. Benedyczak i in., *Wizja rozwoju Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, red. E. Kaca, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2019, s. 24–25: <https://www.pism.pl/publikacje/Raport_PISM_Wizja_rozwoju_Partnersstwa_Wschodniego_po_2020_roku> [dostęp: 2 VI 2021].

57 M. Răileanu Szeles, *Examining the foreign policy attitudes in Moldova*, „Plos One” [online], 15 I 2021 [dostęp: 15 IV 2021]: <<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0245322>>.

58 K. Całus, *Państwo...*, s. 60.

Bibliografia

Raporty

- International Election Observation Mission. Republic of Moldova – parliamentary elections, 24 February 2019. Statement of preliminary findings and conclusions. Preliminary conclusions*, European Parliament, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Organization for Security and Co-operation in Europe Parliamentary Assembly, 10 IV 2019: <<https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/412346?download=true/>> [dostęp: 2 VI 2021].
- International Election Observation Mission to Moldova. Parliamentary Elections of 24 February 2019. Final report*, European Network of Election Monitoring Organizations, April 2019: <<http://enemo.eu/uploads/file-manager/EnemofinalreportMoldova2019ENG.pdf>> [dostęp: 2 VI 2021].
- IRI Moldova International Election Observation Mission. Final report*, International Republican Institute, February 2019: <https://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_eom_final_report.pdf> [dostęp: 2 VI 2021].
- Kern C., *Observation of the parliamentary elections in the Republic of Moldova (24 February 2019)*, Council of Europe, 8 IV 2019 (Election Observation Report, 14859): <<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=27492&lang=en/>> [dostęp: 2 VI 2021].
- Observation Mission for the parliamentary elections of 24 February 2019. Final report*, Promo-Lex, Chisinau 2019: <[https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/410996/](https://promolex.md/wp-content/uploads/2019/04/Raportul_final_alegeri_parlamentare_2019_Eng.pdf?__cf_chl_jschl_tk__=25ff30614d196beffcc5dcd9boaf7b9633500801-1623836187-0-AVQ71ZiRuXhXyWz3Vu9KxgrMRrBnl31CI4ONkCGTuZl25rO1Ofqg6lxbb29AWHVz3QGXFVRKvohJ-M_rGFupQBW1aZs-9V-Dstgtcx4Eol65ZpbDqyv2eyx9tioKWQ6BPslhGY-OaOu6-L5KZsuWaRL3lFS-kdbDceOYfhisAX7LSwgJZzd8xg_pIzeO1Xg4LEdiL27F1sVhQa8xQfgNjzSi9a4f_3LdQHsoSqc-nmZUIL3ffpPVE7F5jxYbnBmY4Lkft5BkoliIrgwu-sARCZRqA2h8v3lYIAL6tJdF43hQyPI5h8J_XSlk5hy-zgGPY4krhg6k6wIjKOGYjVTFJaD8W-OljTcme4FNmSAVOOSoc82x2jQpdQlhZQCK7Kx8g1Bd_vTUpzqGxGr_Ybd4t8NU5LWg6ozkqZpJuYSj5NompD5SvWaL-o7pXLDy9alcaWuenX2OCSJwo_eTepogHHVgqYsfeFfutgKpvU2GZKYxw1sEfr2VSBLIno9nM_monovLmPnv1e5DFSSBWPitXVXYZLG4JyeiveiFd7sZFSxc_ohl2hDSPmsy7YKrq5VcQ> [dostęp: 2 VI 2021].</p><p><i>ODIHR Elections Observation Mission. Republic of Moldova, parliamentary elections, 24 February 2019. Interim report (15 January – 4 February 2019)</i>, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 8 II 2019: < [dostęp: 2 VI 2021].
- Report of the European Parliament Delegation for the observation of the parliamentary elections in the Republic of Moldova headed by Ms Rebecca Harms*, European Parliament, 24 II 2019: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212474/Moldova-EP-Report-parliamentary-elections_Feb_2019.pdf/> [dostęp: 2 VI 2021].

- Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Elections Observation Mission final report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 22 V 2019: <<https://www.osce.org/files/f/documents/8/a/420452.pdf>> [dostęp: 2 VI 2021].
- Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019. ODIHR Needs Assessment Mission report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 30 VII 2018: <<https://www.osce.org/odihr/elections/389345?download=true>> [dostęp: 2 VI 2021].
- Republic of Moldova. Presidential election 30 October and 13 November 2016. OSCE/ODIHR Elections Observation Mission final report*, Organization for Security and Co-operation in Europe Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 15 II 2017: <<https://www.osce.org/odihr/elections/moldova/300016?download=true/>> [dostęp: 2 VI 2021].

Literatura

- Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 1, Warszawa 2003.
- Bacewicz K., Wiemers S., *LTO10 Spot Report no.01, 2.02.2019. Republic of Moldova. Parliamentary elections 24 February 2019*, Organization for Security and Co-operation in Europe, Bielce 2 II 2019.
- Baker M., *Moldova's mysterious magnate*, „Radio Free Europe. Radio Liberty” [online], 6 V 2015 [dostęp: 18 IX 2019]: <<https://www.rferl.org/a/moldova-mysterious-magnate-ilan-shor-scandal/26998388.html/>>.
- Benedyczak J., Dwyer A. M., Gibadło L., Kaca E., Pieńkowski J., Szeligowski D., *Wizja rozwoju Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, red. E. Kaca, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2019: <https://www.pism.pl/publikacje/Raport_PISM_Wizja_rozwoju_Partnersstwa_Wschodniego_po_2020_roku> [dostęp: 2 VI 2021].
- Burakowski A., Cianciara A. K., Wódka J., Olszewski P., *Europeizacja partii politycznych i grup interesu w wybranych krajach Partnerstwa Wschodniego i kandydujących do Unii Europejskiej*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015.
- Całus K., *Mołdawia: od pluralizmu oligarchicznego do hegemonii Plahotniuca*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 11 IV 2016 (Komentarze OSW, 208): <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2016-04-11/moldawia-od-pluralizmu-oligarchicznego-do-hegemonii/>> [dostęp: 8 VIII 2019].
- Całus K., *Mołdawia. Państwo niekonieczne*, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2020.
- Całus K., *Mołdawia: upadek rządu Mai Sandu*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 13 XI 2019 [dostęp: 18 XI 2019]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-11-13/moldawia-upadek-rzadu-mai-sandu/>>.
- Całus K., *Mołdawia: wybory bez nadziei*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 25 II 2019 [dostęp: 12 IX 2019]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-02-25/moldawia-wybory-bez-nadziei/>>.

- Całus K., *Moldawski teatr polityczny. Układ sił w roku wyborczym*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 31 I 2018 (Komentarze OSW, 258): <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-01-31/moldawski-teatr-polityczny-uklad-sil-w-roku-wyborczym/>> [dostęp: 18 IV 2020].
- Całus K., *Państwo niedokończone. 25 lat moldawskiej niepodległości*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2016 (Prace OSW, 59).
- Codul Penal al Republicii Moldova*: <<https://bit.ly/2LnHJdm>> [dostęp: 22 V 2019].
- European Parliament resolution of 14 November 2018 on the implementation of the EU Association Agreement with Moldova (2017/2281(INI))*, P8_TA(2018)0458, European Parliament, 14 XI 2018: <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0458_EN.html?redirect/> [dostęp: 18 IV 2021].
- Heywood A., *Politologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Ignatowicz K., *Emanacja rosyjskich interesów w Republice Mołdawii*, „Studia Wschodnioeuropejskie” 2019, nr 10.
- Konończuk W., Cenușa D., Kakachia K., *Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms*, Centre for European Policy Studies, The Institute for Economic Research and Policy Consulting, The Expert-Group, Reformatics, 24 V 2017: <http://gip.ge/wp-content/uploads/2017/07/Oligarchs_14-June_FINAL_o.pdf> [dostęp: 18 IV 2021].
- Martus V., *Orheiland. The amusement park in the north of Moldova*, „Itinari” [online], 3 VII 2019 [dostęp: 18 IX 2019]: <<https://www.itinari.com/orheiland-the-amusement-park-in-the-north-of-moldova-ui2s/>>.
- Między historią polityczną a historią społeczną*, red. J. Gołota, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Pułtusk-Olsztyn-Ostrołęka-Warszawa 2014.
- Necsutu M., *Moldova's parliament backs Ion Chicu as new PM*, „Balkan Insight” [online], 14 XI 2019 [dostęp: 18 XI 2019]: <<https://balkaninsight.com/2019/11/14/moldovas-parliament-votes-in-ion-chicu-as-new-pm/>>.
- Oligarchizacja*, „Słownik Języka Polskiego PWN” [online, dostęp: 17 III 2019]: <<http://sjp.pwn.pl/szukaj/oligarchizacja.html>>.
- Parafianowicz Z., Potocki M., *Vladimir Plahotniuc. Ballada o człowieku, który ukradł państwo*, „Dziennik Gazeta Prawna” [online], 28 X 2016 [dostęp: 10 IX 2019]: <<https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/988366,moldawia-vladimir-plahotniuc-czlowiek-ktory-ukradl-panstwo.html/>>.
- Populizm*, „Encyklopedia PWN” [online, dostęp: 18 IV 2020]: <<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/populizm;3960525.html/>>.
- Răileanu Szeles M., *Examining the foreign policy attitudes in Moldova*, „Plos One” [online], 15 I 2021 [dostęp: 15 IV 2021]: <<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0245322/>>.
- Rață M., *Money, businesses and interests of Igor Dodon and „crucial” alliances of PD-PSRM*, „Anticoruptie” [online], 16 X 2016 [dostęp: 17 IX 2019]: <<https://anticoruptie.md/en/elections-2016/money-businesses-and-interests-of-igor-dodon-and-crucial-alliances-of-pd-psrm/>>.

- Rybczyński A., *Układ mocarstw i taśmy prezydenta. Tydzień, który wstrząsnął Mołdawią*, „TVP Info” [online], 15 VI 2019 [dostęp: 15 X 2019]: <<https://www.tvp.info/43090261/uklad-mocarstw-i-tasmy-prezydenta-tydzien-ktory-wstrzasnal-moldawia>>.
- Spotkania polsko-mołdawskie. Księga poświęcona pamięci Profesora Janusza Solaka*, red. M. Kosienkowski, Lublin 2013.
- Zdaniuk B., *Konsolidacja państwa w Republice Mołdawii*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016.
- Zdaniuk B., *Linie podziałów politycznych w Republice Mołdawii – aspekt tożsamościowy*, [w:] *Spotkania polsko-mołdawskie. Księga poświęcona pamięci Profesora Janusza Solaka*, red. M. Kosienkowski, Lublin 2013.
- Zdaniuk B., *Praktyka rządów prozachodniej koalicji w Republice Mołdawii po rewolucji „twitterowej” 2009 roku*, [w:] *Między historią polityczną a historią społeczną*, red. J. Gołota, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Pułtusk–Olsztyn–Ostrołęka–Warszawa 2014